

Др Снежана С. Башчаревић

СТРУКТУРА САТИРИЧНИХ ТЕКСТОВА ПЕТРА ПАЈИЋА

Сатирични текстови Петра Пајића у контексту српске савремене сатирире још увек су недовољно истражени. У раду полазимо од хипотезе да пајићевску сатиру одликује индивидуализација и субјективност која је присутна у досетки, шеретлуку, лукавству, препредености и погађа у центар ствари, па се као таква упечатљиво намеће читаоцу. Рад има за циљ да аналитичко-синтетичком методом размотри структуру сатиричних текстова *Дневник нације савременика*. Закључено је да су они: 1. продукт бриге за егзистенцију и проблеме садашњег друштва, 2. критички, информативни, социјални, двосмислени, релаксирајући, 3. са троструком естетском валоризацијом (јунак, аутор, читалац).

Кључне речи: Петар Пајић, сатирични текст, друштво, критичност, аутор/јунак.

Улога сатирире у људском животу је непобитна и представља велику тему културе и књижевности, али она није често и предмет дубљих научних истраживања. Сатира је психичка диспозиција (стваралачка и пријемна) која дозвољава да се изразе разне појаве живота и уметности у категоријама комичности. Сатира може бити и способност откривања смешних или апсурдних елемената у идејама, ситуацијама, догађајима и поступцима или лако исмејавање у озбиљном облику. Она припада категоријама које су обележене разним условима: психолошким, друштвеним, историјским, културним; такође везаним за људску јединку. Смисао за сатиру у односу на једног човека значи интелигенцију и специфично перципирање стварности, таленат за опажање контраста или сличности у непредвиђеним ситуацијама. Заступљена је у различитим жанровима као што су: песма, приповетка, афоризам, драма.

Петар Пајић, сходно актуелном тренутку, писао је сатиричне текстове новије форме. Његову књигу *Дневник нације савременика* сачињава двадесет осам сатиричних текстова, спојених у једну, истоимену целину и четири засебна текста: *Защито сам враћоо Нобелову награду, Одликовања, Само-*

убица и Пий. О Пајићевој сатири критика је до данас говорила углавном фрагментарно. Међутим, само мањи број критичара (М. Тешћ, Р. Микић, М. Панћић, М. Недић, Д. Хамовић) потрудио се да открије праву природу Пајићеве сатири и да опсежнијим или краћим формулацијама проникне у његов текст. Како су мишљења поменутих критичара углавном прихватљива без обзира на спорадичност судова о сатири или покушаје неког дубљег одређења њене природе, то ћемо, саглашавајући се са мишљењима о њој, покушати да је опсежније опишемо и шире сагледамо. У намери да откријемо пишчеве основне уметничке преокупације анализираћемо поменуте сатиричне текстове трагајући за основним елементима њихове структуре. То је покушај новог проблемског тумачења. Други разлог за усредсређивање на сатиру садржан је у запаженој околности да се Пајићев дар, осим у поезији, добро изражавао и у краћим приповедачким целинама.

Ово истраживање мотивисано је жељом и потребом да се понуде нешто другачији модели за тумачење и сагледавање структуре сатиричних текстова Петра Пајића. Важни елементи његове сатири остали су до данас нерасветљени, јер су се опирали стандардним методама читања и тумачења која су, када је реч о овом писцу, почивала на извесним предрасудама. О сатири постоје многе различите теорије које је увек упутно консултовати, али специфичност Пајићеве или пајићевске сатири измиче теоријским оквирима. Уплив одређених теорија обично је ствар ауторове интуиције, али његова сатира је, пре свега, уско проистекла из специфичности менталитета којем подједнако припадају и аутор и његови јунаци.

Идејна поставка сваке од прича одређена је снажном егзистенцијалном упитаношћу човека пред могућностима властитог координисања и контролисања услова и смисла трајања, оснаженом самосвешћу субјекта који тежи да се у тоталитету свог мисаоно-емоционалног изражавања оствари на начин који ће подразумевати достојанствено вођење свакодневног живота, различито од пуког вегетирања, смисаоно и материјално осиромашеног егзистирања. Егзистенцијална драма људске свести, овде је обелодањена на специфичан начин који се огледа у интензивирању идејних односа сагледане стварности, зато имплицира и остварује филозофску запитаност о суштини трајања испитујући и тражећи у антрополошкој структури и, имплицитно, у метафизичкој димензији корене и потврду свог смисла. Процес испитивања, проницања и спознавања вредности у овим причама добија карактер самотрагалаштва и самоспознаје, идентификације властитог бића у бивству генетских корена на начин који подразумева хуманистичку отвореност ка свету и животу. У том хуманизму и тој отворености, комично и иронично, гротескно и трагично, али увек, у бити, сетно и саосећајно, рађа низ наизглед безизлазних ситуација у којима субјективни утисак перманентне егзистенцијалне усамљености и утамничености човека, ипак, у коначном, превазилази оквире задатости и прелази у апологију живота, његове трајности и истрајности човекових снага и моћи.

Познато је да развијање система вредности путем уметности са јасно дефинисаним устројственим односима у сагледавању стварности, представља медијум читавања семантичког поља свакодневног виђења живота и постаје простор могућег исписивања филозофских поставки у детерминисању живота, а потом и свеукупности егзистенције. Текстови који улазе у ову збирку одликује препознатљива техника конституисања наративне слике која је у функцији интензивирања целокупног семантичког потенцијала сваке приче појединачно и потенцијала целог корпуса прича, а у њиховом међусобном слабије или видљивије поменутом надограђивању, развијању и коначном усложњавању. Идејне основе текстова се постепено исказују ефектним наговештајима, да би се, у кулминационом интензитету, снажним емоционалним акцентом, рефлексijом, лamentsом, обелоданиле као рефренски вајај егзистенције заточене у хоризонталном кретању без вишег смисла. Свака прича започиње увођењем лика чији се социјални статус, карактерне особине и тежње директно казују или осветљавају како би се разобличила слика утопистичких индивидуалних и колективних сањарења, али, критички и имплицитно, и слика друштвене стварности и њеног уређења. Лик, портретски остварен у потезима сатире, показује се као тужан у својој материјалној огољености, несрећан у исходу својих оптимистичких настојања, оснажен у неприкосновеној виталности властите воље за оптимистичким предузимањем корака унапред. Након што је профил сликовито остварен, по правилу, пред јунаком искрсавају препреке, демонолошки гротескне у својој несавладивости, увек присутне као опомена човековој моћи и мери. Ситан и готово безначајан пред њима а, ипак, снажног пулса узавреле крви, јунак одмерава своје снаге и могућности. Елементи сатире тада се оснажују у пуној мери корелацијских испитивања супротстављених снага. И док би на једној страни сагледавали просечног човека, крупно кадрираног у својој немоћи, увек би на другој, негде у позадини, примећивали латентно присутну али оснажену и, у деструктивности деловања, претећу силу. Прецизно именоване континуирано измиче током сагледавања њене природе, али се, зато, утврђено деловање механизма њеног функционисања изнова, из приче у причу, потврђује као неприкосновена чињеница.

Стваралачки процес Петра Пајића у збирци сатиричних текстова *Дневник нације савременика* полази од стварног доживљаја и аутентичних података. У његовим текстовима истина је директно преузета из живота, испричана лако и лежерно. Даровитошћу и присним везама са људима садашњег времена, Пајић је однеговао својеврстан тип сатире: он је елементаран и народни, и вуче корене из најширих народних слојева. Природу и упућеност Пајићеве сатире инспиришу *мали људи*, са тла животне једноставности и наивности. Отуда се у њему могу открити све особености народног живота: сиромаштво и тежња ка бољем, људска доброта и смисао за шалу. По тим особеностима, Пајић је писац у чијем је делу отеловљена дефиниција народне сатире. Као човек из народа, са врела његовог духа, Пајић је сатиру

схватно као олакшање живота, па ју је као такву уносно и у књижевност. Али, за такву, демократску, народну сатиру писац мора поседовати посебно чуло.

Анализирајући поступно структуру сатире Петра Пајића могуће је уочити сатиру преливену сетом, као присенком туге. Овако уочена сатира и њени видови и поводи, изражена преко бројних нијанси, тражи одређено разјашњење. Зато ћемо се потрудити да све то аргументујемо на основу конкретних примера.

По природи сензибилан, Пајић је свет око себе посматрао зачуђеним погледом, да би све виђено и доживљено касније пропустио кроз емоције и унео у књижевност. Његова сатиричност се јавља не само у приликама декрипције него и у честим пишчевим ламентацијама и садржи понекад нијансе сете. Ова врста сатире носи у себи тонове пишчеве носталгичне, суморне па и патетичне визије света.

У сатиричном тексту, у сажетој жанровски одређеној причи Пајић је донео посебне квалитете, као што су ваљано организована радња, сугестивност, усмереност ка одређеном циљу и снажној поенти. У оваквој прози могао се добро изразити, јер је на минималном простору био у стању да донесе богат, максималан животни садржај, који оставља упечатљив утисак. Ту је имао у виду и чињеницу да му структура сатиричног текста у изражајном погледу омогућује да најбоље оствари јединство радње, забавног тона, утисака и расположења, што све ствара услове за доживљај и читање у једном даху и замаху. У кратком сатиричном тексту, према сопственом уверењу, могао је у садржинском и тематском смислу дати максимум. При том је Пајић имао у виду понешто од оног шаљивог народног приповедања у коме се на интересантан и привлачан начин говори о животним догодштинама, појавама и личностима.

Пајић је добро познавао народни живот, његову душу и обичаје, природу и начин мишљења. Управо за његову сатиру важно је инспиративно напајање на богатом и непресахлом врелу народног духа и живота. Способност Петра Пајића била је у томе да животну грађу вешто транспонује у литературу. Он је несумњиво на свом терену када рељефира комичне ликове. Чињеница је да Пајићев текст не би могли да постигну одређену пуноћу и сатирични ефекат без присуства ликова, као носиоца главних радњи, који поседују особине пишчевог темперамента. Сатира је саставни део Пајићеве природе, он живи са њом. Намера писца је да се путем ње превладају бол и трагедија, да се живот учини светлијим и да се у свему томе остане човек: топао, отворен и присан.

Писци критику друштвених појава остварују кроз своја дела најчешће помоћу сатире, као стилског средства. Сатира је милитантна иронијска форма која има имплицитне моралне стандарде у свом субверзивном односу према стварности, извесну дозу апсурда и гротеске, као елементе духовности који су усмерени на објекат њеног *напада*. Петар Пајић вешто је користило многе поступке који су водили до ироније и којима је иронијски

смисао био кулминација. Он је пронијски концепт примењивао као појединачни, али и коначни фабуларни смисао. Наводимо пример:

„У овом времену пуном свађа и мржње, метод везе и познанства развија љубав и слогу између деце и родитеља, рођака и пријатеља. Захваљујући њему, предузећа постају као велике породице. Доказујмо и даље ту љубав и нек нам сви који би хтели да је униште, плуну под прозор” (Палић 1992: 20).

У основи овог примера налази се залагање за етички принцип. Реагујући на проблем из стварности, аутор је кроз књижевно дело изразио свој идеал о друштву и индивидуи. Тако је потврдио претпоставку да књижевност кроз сатиру оставује везу са реалним, актуелним друштвеним животом. Овај пример садржи подругљив тон који критикује друштво и људске мане, са циљем да извргавањем руглу отклони аномалије које писац сматра штетним за друштвену заједницу (BERGSON 1958: 78).

Пајићева сатира није усмерена на уклањање корена проблема, већ на кориговање традиционалних облика понашања унутар система којег не сматра у целини прихватљивим. Она не подразумева само подсмех који читаоцу доноси катарзу, него има значајну друштвену улогу пошто нападајући негативне појаве у друштву омогућава читаоцу да их препозна, схвати штету коју наносе појединцу и заједници, а понекад га наведе и на деловање против њих. То деловање има за циљ да направи разлику између исправног и погрешног, али је прецизно дозирано.

Циљ сатире Петра Пајића није само да критикује друштво заривањем жаока у оно што сматра социјалним неправилностима, нити да појединца поучи и врати *на њравни љуји*. Он воли да се поиграва својим циљем и да изражава презир. У следећим примерима изриче став да је човек немоћан у сопственој ограничениости:

„Нико није толико досадан као људи који истерују правду. Тим правдољупцима све смета, све их нервира, због свега се буне. На сваком састанку дижу руке, узимају реч и вичу: „То није правилно”, „Не слажемо се”, „Није истина”, „Нећемо тако”! То су једине речи које ови досадни створови умеју да изговоре” (Палић 1992: 30).

Или:

„Тужно ли је бити припитомљена домаћа животиња.
Она ради за газду, чува га, храни га, вуче му терет, а он је бије и, оно што је најгоре – презире је.
Кад хоће некога да увреди, да понизи, он га упореди са домаћом животњом.
Сасвим другачије је са слободним шумским зверима.
Њих се човек плаши и – поштује их.
Деци даје њихова имена.

На пример, даје се име Вук. Зашто? По чему је то вук стварно за-служно? Да ли по томе што кад наиђе на човека, нападне га и поједе?! И свако би сад хтео да буде вук, да има сина који је као вук” (Палић 1992: 78–79).

Овим Пајићевим примерима преовладава презир, као социјални осећај који доживљавамо према другој особи, праћен омаловажавањем. То је емоција међуљудског одбацивања. Презир је једно од основних средстава социјализације, јер у себи садржи елементе који указују на тонда ће појединац који не прихвати минимум вредности који припадају жељеној групи бити одбачен, искључен или неће бити примљен у ту групу. Онај који презире ставља себе својим презиром на културно исправну страну вредности.

Границе Пајићеве сатире не досежу до далеке будућности. Она је окренута ка субјекту и бољој садашњости. Писац сатирични субјекат посматра као играча који преко јавних манифестовања повлачи потезе којима провоцира механизме друштвене моћи. На посредан начин он се бави врло значајним књижевним питањима, као што су: зашто се пише, за кога се пише, какав је положај уметника у друштву, какав је његов социјални статус, каква је уређивачка политика, какав је смисао писања:

„Наша приватна ствар је да ли читамо или не читамо књиге и ни-кога то, на крају, и не интересује. Међутим, није само наша ствар да ли књиге купујемо. За то је заинтересовано цело друштво и од нас се оче-кује да постанемо купци књига. Да ли ћемо их ми после прочитати, то је, као што смо рекли, наша лична ствар. Важно је, значи, истакнимо то још једанпут, да књигу купимо.

Издавачи нас заиста не муче књигама које бисмо морали да про-читамо. Погледајте само наслове и ауторе кад се објављују издавачки планови. Ретко која књига је за читање, а све су, међутим, за куповину. Зар сама та чињеница не говори шта се од нас очекује.

Ако озбиљније размислимо зашто издавачи објављују све и свашта, видећемо да су у праву. На овај начин они доказују да су писци обични људи, да за писање није потребан никакав посебан таленат. Сви можемо да будемо писци, а не само они који су талентовани” (Палић 1992: 21).

Евидентно је да је овај пример везан за актуелну проблематику и на основу њега можемо установити да су књижевно-критичке теме у литерар-ном стваралаштву и друштвеном ангажовању Петра Пајића заузимале врло значајно место, иако не можемо рећи да се бавио књижевно-критичким радом.

Он није запостављао ни питања везана за науку, школу и педагошко васпитање:

„Код нас је масовна појава да децу после завршене основне школе и даље школују. То ми се апсолутно не допада, у томе видим грешке родитеља који из незнања упропашћују своју децу. Терајући их да уче

и да иду у школу, они их, у ствари, терају да губе време и непријатељи су им број један” (Палић 1992: 24).

Овде учожавамо да је Пајићев став заснован на супротности према појму морати, у залагању за слободу просвећеног мишљења. Наведени пример је духовита досетка, пишчев коментар и иронија на лоше ствари које нас окружују.

Наговестили смо да је Пајић у дела преносио свој темперамент. Осликавајући стварност отварао је моралне дилеме и обрачунавао се са неправдама. Његов централни садржај био је морал. Он је следио идеју да се морална дужност налази у аутору, а друштво представља негативну појаву на коју се кроз сатиру треба указати и мењати. Читалац је припадник тог друштва и посредник који из књижевног текста прихвата комичку корекцију морала схваћеног као поучно наравоученије. Наводимо један од примера:

„Најбоље би било да се договоримо, али да буде онако како ја кажем.
Не можемо се договорити тако да буде и по твоме и по моме.
Ми не мислимо ни о једној ствари исто, па како онда може бити и по твоме и по моме?
Свако паметан зна да је то немогуће.
Ја знам шта хоћу и ти знаш шта хоћеш.
Ја хоћу оно што ти нећеш, а ти, опет, нећеш оно што ја хоћу. И сад, чему договор ако неће бити ни по моме ни по твоме? За кога смо се то ми онда договорили? За неког трећег?” (Палић 1992: 80).

Начин конституисања ауторства у Пајићевим сатиричним текстовима је специфичан. Сваки текст, на експлицитном нивоу поседује тзв. *ауторску маску*, која нарацију чини безбедном. *Ауторска маска* није свезнајућа, јер читаоцу оставља простор да приликом читања потражи истину. Пајић је више пута у интервјуима понављао да савремени читалац треба да буде коаутор писцу, бирајући начин како ће склопити оно што је у књизи написано, и да је будућност књижевности у томе да пронађе нов начин читања, а не нов начин писања (Радисављевић 2010: 10).

Главна функција коју врши Пајићев наратор састоји се у стварању неопходне књижевне комуникативне ситуације, где се читаоцу нуди стваралачка активност у поступку рецепције дела. Комуникација на експлицитном нивоу реализује се као апелација према читаоцу са циљем да се ангажује на стварање (Бахтин 1991: 56). Таква апелација обично има карактер изазова, провокације: „Дуго сам, драги пријатељу, био несрећан због свог покрла, због лозе од које потичем” (Палић 1992: 7).

Савремена сатира у својој теоријској суштини труди се да активира цео потенцијал читалачке креативности. Тако читалац у тексту има право на слободу кретања и слободу интерпретације. Од читаоца се очекује забавни поступак игре. Код Пајића је та игра подстицајна и изазовна. Читалачка машта трага за одређеним ауторским начелом, као оправдањем за

подсмехе на које nailази током стваралачке комуникације. Ово трагање се спроводи на другом нивоу нараторолошке парадигме – имплицитном. Открити некога иза *ауторске маске* значи замислити га на основу реализованог стваралачког поступка у тексту. Имплицитни аутор који се јавља у машти читаоца није ништа друго него текстуална стратегија, помоћу које се организују сва средства приповедања.

Сатира не изражава само расположење једног човека, већ захтева ситуацију међуљудске комуникације. У књижевном делу ова комуникација постоји између аутора/приповедача и читаоца. Прво питање које се односи на сатиру у Пајићевим сатиричним текстовима је: ко исмева, или: ко хоће да читаоце увесели и насмеје, ко је носилац сатиричне интонације? Приповедачи у већини текстова припадају средини коју описују. Приповедач – и истовремено књижевни јунак, бира одређен начин приповедања. То је мање или више проничан став према себи и свету. Сатира чини аутентичну унутрашњу перспективу наратора у овим текстовима из које се он јавља надахнут и најличније покренут.

Различити начини постизања сатиричних ефеката у Пајићевом стваралаштву су делимично описани, али анализа његове збирке сатиричних текстова *Дневник нашег савременика* у контексту начина приповедања може доказати ко је носилац сатиричне интонације, у којим ситуацијама и у којој мери је то сам аутор. У Пајићевом наративном поступку говор приповедача има две функције: 1. он уобличавањем сазнања отвара драмско-психолошко поље радње. 2. акценат ставља на исмевање властите невоље, тако да је обична дескрипција замењена психолошким миљеом. Сачувавши лични и исповедни тон наратор се не одриче привилегије комуникације с другим.

Сумирајући резултате истраживања можемо закључити да Пајићева сатира представља продукт истинске бриге за егзистенцију и проблеме садашњег друштва, која потиче од незадовољства стварношћу. Она је у својој основи: критичка, информативна, социјална, двосмислена, релаксирајућа. Естетска валоризација његових сатиричних текстова је трострука: једна долази од јунака, друга од аутора, а трећа од читаоца. Петар Пајић, по вокацији, није сатиричар и не тежи екстремним облицима овог жанра. Његов ангажовани допринос друштву садржи спонтану родољубивост. Треба га схватити као настављача већ започетих идеала новог друштва, у коме он жели да види оваплоћење етичких принципа. Пајићева сатира обојена је иновативним карактеристикама, али се он у сатиричном поступку служи и неким већ устаљеним рецептима критике својственим нашој сатиричној традицији. Ови видови садрже најпре уочавање сатиричног проблема, затим увођење актера сатире у дужу илустрацију њихових карактеристичних особина. У свему овоме има пајићевске индивидуализације и субјективности која је присутна у досетки, шеретлуку, лукавству, препредености и погађа у центар ствари, па се као таква упечатљиво намеће читаоцу. За Петра Пајића сатиричност је природан, неусиљен начин размишљања и стил жи-

вљења. Функција његове сатире је вишеструка: да објективизира сагледану садашњицу, да укаже на аномалије друштва и да их критикује покушавајући променити негативности које нарушавају лепоту живљења. Основну значењску мрежу у сатиричним текстовима Петра Пајића чини смех властите невољи. Са њим је писац срастао као са животном материјом своје литерарности. Свет књижевних јунака јесте пишчев свет и показао се као главно исходиште приче и смеха.

ИЗВОР

Палић, Петар. *Дневник нашег савременика*. Београд: Научна књига, 1992.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бал, Мике. *Нарайлологија. Теорија приче и приповедања*. Београд: Народна књига/Алфа, 2000.
- БАРТ, Ролан. *Књижевности, митологија, семиологија*. Београд: Нолит, 1979.
- БАХТИН, Михаил. *Аутор и јунак у естетској активности*. Нови Сад: Светови, 1991.
- БЕРГСОН, Анри. *О смјеху*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1958.
- БЕРГСОН, Анри. *Смјех: о значењу комичног*. Загреб: Знање, 1987.
- ЕКО, Умберто. *Отворено дело*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1965.
- ИЛИЋ, Милош. *Социологија културе и уметности*. Београд: Научна књига, 1980.
- ЛОТМАН, Јуриј. *Структура уметничког текста*. Београд: Нолит, 1976.
- ПЕРИШИЋ, Игор. *Увод у теорије смеха*. Београд: Службени гласник, 2010.
- РАДИСАВЉЕВИЋ, Зоран. *Поезији није одзвонило. Полишка*, 19. 08. 2010: 10.
- Речник књижевних термина*. Бања Лука: Романов, 2001.
- САБОЛЧИ, Миклош. *Авангарда и неоавангарда*. Београд: Народна књига, 1997.
- СПОТЕРДИК, Петер. *Кријка циничкога ума*. Загреб: Глобус, 1992.
- ХАМОВИЋ, Драган (ур.). *Петар Пајић писник*. Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани“, 2011.

Snezana S. Bašcarević

STRUCTURE OF SATIRICAL TEXTS PETAR PAJIĆ

Summary

The satirical texts of Petar Pajić in the context of Serbian contemporary satire are still insufficiently explored. In the paper we proceed from the hypothesis that the satirical pajićism is characterized by individualization and subjectivity that is present in the